

О‘SMIRLARNING DEVIANT XULQ-ATVORINING SHAKLLARI VA SABABLARI

Fattohxonov Xasanxo‘ja Iminxo‘ja o‘g‘li
Namangan viloyati IIB psixologik ta‘minlash guruhi
psixologi leytenant

Annotatsiya. Ushbu maqolada O‘smirlik davridagi bolalarda deviant xulq-atvorining shakllari va sabablari to‘g‘risidagi masalalarga batafsil to‘xalib, ko‘plab tushunchalar bayon etilgan.

Kalit so‘zlar: deviant, huquqbuzar, antisosial tengdoshlar, submadaniyat, psixopatologiya.

Tadqiqot jarayonida o‘smirlarning deviant xulq-atvori “kattalar” deviant xulq-atvori namunalariga mos kelmasligini aniqladik. Shunday qilib, kriminologiya jinoyatchilar tomonidan umume’tirof yetilgan xulq-atvor normalarining buzilishini rasmiy ravishda tasdiqlangan yoki umume’tirof yetilgan xulq-atvor normalariga zid bo‘lgan muayyan qadriyatlar tizimining mavjudligi bilan izohlaydi. Shunday qilib, jinoyatni tahlil qilish, birinchi navbatda, professional, asotsial submadaniyatlar nazariyasiga asoslanadi. Ammo voyaga yetmaganlarga nisbatan bu yondashuv har doim ham qonuniy yemas. Ko‘pincha, masalan, o‘smir o‘z qilmishining haqiqatini inkor yetmasdan, o‘z aybini tan olmaydi yoki qonuniy taqiqni buzadi, u prinsipial jihatdan rad yetmaydi.

Bunday hodisalarni tushuntirish uchun ular odatda neytrallash nazariyasiga murojaat qilishadi, uning mohiyati shundaki, o‘smir bu me‘yorlarga zid bo‘lgan axloqiy talablar va qadriyatlarni yemas, balki umume’tirof yetilgan me‘yorlarni zararsizlantirish usullarini o‘zlashtirib, huquqbuzarga aylanadi. Boshqacha qilib aytganda, o‘smir ongsiz ravishda yengillashtiruvchi holatlarning o‘ziga ta’sirini kengaytirishga, o‘z harakatlarini oqlashga, hatto ularga ratsionallik yelementini kiritishga intiladi. Shunday qilib, so‘rovlar shuni ko‘rsatadiki, aksariyat o‘smirlar o‘z jinoyatlarining sababini tashqi sharoitda ko‘radilar, respondentlarning to‘rtan bir qismi shunga o‘xshash vaziyatda hamma ham xuddi shunday qilgan bo‘lardi, deb ishonadi. Yetkazilgan zarar darajasini yetarli darajada baholash ham xarakterlidir. Bundan tashqari, "mahkumlarni qoralash" (va sudyalari kimlar!), jabrlanuvchining mavjudligini inkor yetish (u aybdor!), muhimroq majburiyatlarga murojaat qilish (u o‘rtoqlarini tark yeta olmadi) juda tez-tez ishlatiladi. Bularning barchasi infantilizmning yuqori darajasini, hamdardlik, hamdardlik bildira olmaslikdan dalolat beradi. Afsuski, o‘z xatti-harakatlariga bunday munosabat asosan huquqiy amaliyot va

huquqiy ta'limning o'ziga xos xususiyatlari bilan belgilanadi, bu ko'pincha voyaga yetmaganlarda ularning jazosizligi g'oyasini shakllantirishga olib keladi. Buni tashvishlantirmaslik mumkin yemas, chunki bugungi kunda deviant xulq-atvorning turli shakllarining o'sishining umumiy fonida jinoyatchilikni "yoshartirish" tendensiyasi kuzatilmoqda. Shunday qilib, voyaga yetmagan jinoyatchilar orasida maktab o'quvchilarining ulushi sezilarli darajada oshdi va relaps yehtimoli ortib bormoqda: har uch o'smirdan ikkitasi qamoqxonadan qaytganidan keyin tez orada yana qonunni buzadi.

Psixologik-pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida biz deviant xulq-atvor ikki katta toifaga bo'linishini aniqladik. Birinchidan, bu ruhiy salomatlik me'yorlaridan chetga chiqadigan xatti-harakatlar, ochiq yoki yashirin psixopatologiyaning mavjudligini nazarda tutadi. Ikkinchidan, bu xatti-harakatlar g'ayriijtimoiy bo'lib, ba'zi ijtimoiy va madaniy me'yorlarni, ayniqsa huquqiy me'yorlarni buzadi. Bunday qilmishlar nisbatan unchalik katta bo'lmagan bo'lsa, huquqbuzarlik, jinoyat qonunchiligida og'ir va jazolanishi mumkin bo'lsa, jinoyat deb ataladi. Shunga ko'ra, ular huquqbuzarlik (noqonuniy) va jinoiy (jinoyat) xatti-harakatlari haqida gapiradilar.

Huquqbuzarlik, odatda, maktabda qolmaganlik va antisosial tengdoshlar guruhiga qo'shilish bilan boshlanadi. Buning ortidan mayda bezorilik, kichik va zaiflarni masxara qilish, bolalardan mayda-chuyda pul olish, velosiped va motosikllarni o'g'irlash (minish uchun) sodir bo'ladi. Jamoat joylarida xulq-atvorga sabab bo'ladigan firibgarlik va mayda spekulativ operatsiyalar kamroq tarqalgan. Bunga kichik miqdordagi pulni "uy o'g'irlash" qo'shilishi mumkin. Voyaga yetmaganda sodir yetilgan barcha bu harakatlar Jinoyat kodeksiga muvofiq jazolash uchun asos bo'lmaydi.

Psixologik va pedagogik adabiyotlarni tahlil qilish asosida biz shuni aniqladikki, ammo o'smirlar katta huquqbuzarlik ko'rsatishi va shuning uchun juda ko'p tashvish tug'dirishi mumkin. Odatda, huquqbuzarlik voyaga yetmaganlar ishlari bo'yicha komissiyalarda ish yuritishning yeng keng tarqalgan sababi hisoblanadi. Umuman o'smirlik va ayniqsa, yerta o'smirlik xavf guruhidir. Birinchidan, o'smirlik davridagi ichki qiyinchiliklar psixoxormonal jarayonlardan boshlab, o'z-o'zini konsepsiyasini qayta qurish bilan yakunlanadi. Ikkinchidan, o'smirlarning ijtimoiy mavqeining chegarasi va noaniqligi. Uchinchidan, ijtimoiy nazorat mexanizmlarini qayta qurish natijasida yuzaga kelgan qarama-qarshiliklar: bolalar nazorati shakllari yendi ishlaymayapti, intizom va o'z-o'zini nazorat qilishni o'z ichiga olgan kattalar usullari hali rivojlanmagan va mustahkamlanmagan.

Voyaga yetmaganlar jinoyatlarining aksariyati sof ijtimoiy sabablarga ko'ra - birinchi navbatda, ta'limning yetishmasligi sabab bo'ladi. Huquqbuzar o'smirlarning

30% dan 85% gacha to'liq bo'lmagan oilada o'sadi ya'ni, otasiz yoki deformatsiyalangan oilada - yaqinda paydo bo'lgan o'gay otasi bilan, kamroq tez-tez o'gay onasi bilan. O'smirlar o'rtasida huquqbuzarlikning o'sishi otasizlikka olib keladigan va oilaviy g'amxo'rlikdan mahrum bo'lgan ijtimoiy to'ntarishlar bilan birga keladi.

Huquqbuzarlik har doim ham xarakter anomaliyalari, psixopatologiyalar bilan bog'liq yemas. Biroq, bu anomaliyalarning ba'zilari, jumladan, xarakterli urg'u ko'rinishidagi me'yorning yekstremal variantlari bilan, yaqin atrof-muhitning salbiy ta'siriga nisbatan kamroq qarshilik, zararli ta'sirlarga nisbatan ko'proq moyillik mavjud. Xulq-atvorning ijtimoiy ma'qullanmagan shakllarining paydo bo'lishi ijtimoiy moslashuv deb ataladigan holat haqida gapiradi. Bu shakllar qanchalik xilma-xil bo'lmasin, ular deyarli har doim boshqa bolalar bilan yomon munosabatlar bilan ajralib turadi, ular janjallarda, janjallarda yoki, masalan, tajovuzkorlik, bo'ysunmaslik, halokatli harakatlar yoki yolg'onchilikda namoyon bo'ladi. Ular, shuningdek, o'g'irlik, maktabni o'tkazib yuborish va o't qo'yish kabi antisosial harakatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bu turli xil xatti-harakatlar o'rtasida muhim aloqalar mavjud. Ular o'zlarini yerta maktab yoshida tajovuzkor va xudojo'y bo'lgan bolalar yoshi ulg'ayganlarida, antisotsial xulq-atvorga moyil bo'lishlarida namoyon bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ch.Lombrazo "Jinoyat tabiati" xaqidagi nazariya.
2. Andrienko V.K. Gerbeev Yu.V. Nevskiy I.A. Maxsus maktabda o'smirlarni qayta o'qitish tizimi, Moskva, 1990 yil
3. Belicheva S.A. Profilaktik psixologiya asoslari. - M.: "Rossiyaning ijtimoiy salomatligi" konsorsiumining tahririyat va nashriyot markazi, 1994 yil.
4. Bocharova V.G. Ijtimoiy ish pedagogikasi, M. 1994 yil
5. Vygotskiy L.S. O'smirning pedologiyasi // To'plangan asarlar: 6 jildda. - M., 1984. v.5 Qiyin bolalik.